

Konečnosť bytia a jej odraz v architektúre a krajine

V. Kapišinská: Finality of Being and its Reflection in Architecture and Landscape. Život. Prostr., Vol. 43, No. 5, p. 251 – 256, 2009.

The Places of commemoration concentrate on existential meanings and stimulate metaphysical reflections as well. They have an impact on thinking, human imagination and emotional perception. These facts make of them a fascinating cultural phenomenon. The Death is certainly not a definitive end of human existence. Each human being leaves at least a remembrance in memory of his relatives or close friends. It is a natural need of people to concretize this memorial, to give it substantial form. The burial place identification becomes a necessary condition of preservation of the last mark of human existence in this world. The Commemorative places and funeral objects are therefore a very sensitive and personal architectural mission. The Research of their specific spatial, temporal and topographical qualities often takes places in limit positions.

Cintorín, ako mnohoznačný kultúrny fenomén, možno interpretovať z rôznych hľadísk. Jeho významové ohraničenie vychádza bezprostredne z výkladu hrobu ako konečného bodu, v ktorom sa završuje existencia človeka. Každá ľudská bytosť k nemu nevyhnutne smeruje, takže má pre každého fatálny význam. Hlavným dôvodom vzniku pohrebných miest je, paradoxne, zánik života. Ich základným východiskom je teda časová podmienenosť ľudského bytia. Späťosť s časom je v prípade pietnych miest bytostná, a zároveň veľmi špecifická. Jeho plynutie tu necharakterizuje príznačná dynamika a zmena. Naopak, čas sa v pietnom priestore prejavuje ako statická veličina, čo dokonale zodpovedá hodnotám večnosti a nekonečnej stability, ktoré svojou podstatou vyjadruje. Pietne miesta pôsobia proti prchavosti ľudského života vytváraním ilúzie nemennosti. Okrem momentu zastavenia a spočínutia je tam prítomná neobvyklá časová akumulácia v zmysle nahromadenia spomienok, ako aj retrospektívny pohľad na každú zaniknutú ľudskú existenciu. Z kresťanského hľadiska sa však pohrebné miesta chápu aj ako dočasné miesto odpočinku a čakania na zmrŕtvychvstanie, čím sa do ich podstaty vnáša pozitívna myšlienka a nádej na večnú budúcnosť.

Aj priestor je, rovnako ako čas, v prípade pietnych miest zásadne vymedzený z hľadiska ľudského bytia. Pohrebné miesto je posledným priestorom určeným pre človeka, ktorý ho v zmysle skutočne žitého priestoru už nikdy nevyužije. Jeho pozícia v architektonickej,

urbanistickej, ale aj umeleckej tvorbe je preto výnimočná, v mnohých ohľadoch popierajúca tradičné hodnoty a charakteristiky. Ako je smrť opakom života, aj pohrebné miesta vychádzajú z negácie priestorov určených na užívanie živými. Neexistencia sa zásadne odráža na ich charaktere. Sú však určené aj na komunikáciu so svetom živých. Do prítomnosti vstupujú pripomínaním tých, ktorí patria minulosti a na pozemskom bytí sa už nezúčastňujú. Symbolickú úlohu zohráva náhrobok, ktorý ako klinec pribíja zosnulého natrvalo k jeho definitívnemu miestu v čase aj priestore.

Úloha písma, slova a odkazu v pietnom priestore

Symbolická povaha pietnych miest naznačuje ich úzke prepojenie so semiotikou. So svetom obrazov a symbolov sa v tomto kontexte neoddeliteľne spája aj priama výpoveď prostredníctvom textu a odkazu. Nápisy na náhrobníkoch alebo hrobkách väčšinou obsahujú iba základný údaj, iba zlomok z ľudského života. Napriek tomu sú šíriteľmi informácií.

Cintorín sa prenese stáva textom hromadiacim spomienky a odkazy, ktoré hovoria veľa o histórii mesta a osudoch jeho obyvateľov. Jeho úloha v spoločnosti je dokonca porovnateľná s úlohou knižnice či múzea, ktoré takisto slúžia na uskladnenie vedomostí, sprítomňovanie histórie a sú miestami akumulujúceho sa času.

Pohrebne kaplnky ako zastavenia krížovej cesty na cintoríne v Hlohovci.
Foto: V. Kapišinská

Genius loci a posvätnosť pietnych miest

Silnými duchovnými významami bola odjakživa motivovaná aj voľba vhodného pietneho miesta. Preferovanie lokalít na vyvýšeninách pramenilo z archetypálneho umiestňovania sakrálnych objektov, motivovaného pomyselným priblížením k nebu. S pohrebom sa však bytostne spája skôr smerovanie nadol, k priestorom myšlienkovito prepojeným s podsvetím. Z metafyzických úvah vychádza aj pole náhrobníkov tvoriacich definitívnu súčasť horizontály nekonečnej roviny, stelesňujúcej tak hodnotu večnosti. V najstarších pohrebných kultoch a náboženských motiváciách možno hľadať aj dôvody orientácie pohrebísk vo vzťahu k svetovým stranám. V mnohých kultúrach bolo napríklad uprednostňované uloženie do zeme nohami smerom na východ vo viere, že zosnulému to umožní načerpať silu zo slnka, či pri zmŕtvychvstaní stáť čelom k jeho východu.

Pohrebiská majú moc naplniť miesta metafyzickými významami a urobiť ich tak posvätnými, až mystickými. Cintorín reprezentujúci zem mŕtvych patrí do oblasti posvätna, a je preto nedotknuteľný – *loca sacra*. Posvätná bázeň pred svetom mŕtvych sa odrazila aj v pohrebnej kultúre starovekého Ríma. Dôvody situovania pohrebísk na okraji miest neboli len hygienické, ale malo to aj hlboké symbolické významy. Nekropola vysunutá na perifériu vytvorila hraničnú zónu (tzv. *pomerium*), ktorá nebola skutočnou fyzickou hranicou, ale skôr metafyzickou. Pomyselne nahradila úlohu mestského opevnenia ako neprekonateľnej bariéry. Už len jej ideová prítomnosť bola dostatočne silná na odstrašenie nepriateľa. Neoprávnený

vstup do tejto posvätej zóny sa chápal ako nebezpečný prienik profánneho života do sakralizovaného systému obrany mesta (Bogdanovic, 2002; Heathcote, 1999).

Jedným zo základných aspektov určujúcich podobu pietnych miest je náboženský. Cintoríny sú zrkadlom náboženských predstáv o svete, odrážajú sa v nich rôzne pohrebne zvyklosti, duchovné pravidlá a rituály s ich najrôznejšími regionálnymi, etnickými či konfesijnými odlišnosťami. Napriek tomu, že už sám cintorín sa tradične vnímal ako posvätná pôda, snahám o posilnenie tejto posvätnosti zodpovedalo hlavne v minulosti vytvorenie kultového pohrebneho priestoru. Z týchto dôvodov bol najmä v 19. storočí v majetnejších a významných spoločenských vrstvách mimoriadne obľúbený typ rodinnej pohrebnej kaplnky. Toto zvláštne posvätné miesto sa považovalo za najvhodnejšie na večný spánok zosnulých, umocnené možnosťou vykonávať privátne bohoslužby. Na podobnom princípe sa budovali aj mauzóleá.

Náboženským motiváciám zodpovedalo aj využívanie starších kultových miest na pohrebne účely. Keďže pochovávanie v kryptách a kaplnkách kostolov, ale aj v tesnej blízkosti chrámových stavieb v centrách sídel bolo od čias Jozefa II. zakázané, hľadali sa iné možnosti. Požiadavku posvätnosti plnohodnotne napĺňali napríklad kaplnky kalvárií. Spirituálne prepojenie hrobky a kalvárie je zjavné. Miesta reprezentujúce posledné zastavenia Krista pred smrťou na kríži patrili k najžadanejším priestorom na pochovanie. Dokladom tohto postupu je napríklad kalvária na cintoríne v Hlohovci alebo v Košiciach, kde boli kaplnky v 2. pol. 19. storočia postupne obnovené a prestavané na rodinné hrobky.

Ponímanie cintorínov, aj ich postavenie v spoločnosti sa menilo v závislosti od dobových historických, kultúrnych a regionálnych súvislostí, rovnako ako od aktuálnych filozoficko-etických názorov na smrť a náboženských predstáv. Podľa myšlienok Veľkej francúzskej revolúcie sa cintorín stal *Záhradou rovnosti*, z kresťanského pohľadu *Rajskou záhradou*, pre židovskú kultúru *Domom pokoja*. V ich prejave však výrazne dominujú dva kľúčové fenomény – mesto a príroda.

Cintorín ako negatívny obraz mesta

Predstava, že mŕtvi obývajú svoje vlastné mestá, existujúce súběžne s mestami živých, bola blízka mnohým kultúram. Aj Slovania považovali záhrobie za kópiu pozemského života, prípadne jeho pokračovanie.

Výnimočnosť pohrebných miest je daná zvláštnou situáciou, ktorá ich stavia do akoby virtuálneho priestoru, zrkadlového obrazu skutočných miest. Neoddeliteľné prepojenie dvoch zrkadlovo obrátených svetov vykresľuje Calvino (1986) na príklade mesta, ktoré je presnou replikou mesta živých, postavenou priamo pod nohami jeho obyvateľov. Je identickou kópiou mesta preto, aby skok zo života do smrti nebol taký náhly. Mŕtvi tam pokračujú v tom, čomu sa venovali predtým. Živí však neustále dohliadajú na fungovanie v podzemí skrytej nekropoly, nerozoznateľnej od samotného mesta. Neexistuje preto nijaký spôsob ako odlíšiť živých od mŕtvych.

Takýto živý vzťah medzi živými a mŕtvymi bol skutočnosťou v starovekých rímskych mestách. Nekropoly, budované na okrajoch miest, neboli vyčlenené do zvláštného uzavretého priestoru. Naopak, často sa budovali pozdĺž rušných ciest, ktoré smerovali do mesta okolo mestských brán. Hrobky mnohokrát poslúžili ako prístrešie obchodníkom a pocestným. Duše mŕtvych preto participovali na každodenných aktivitách mesta živých. Mestský život pokračoval aj v nekropole, ktorá bola miestom pretrvávajúcej komunikácie s mŕtvymi, napríklad formou nosenia obetných darov, či organizovania banketov.

Idyllické spolunažívanie živých a mŕtvych nájdeme aj v cestopisoch z 19. storočia o krajinách Blízkeho Východu. Každé islamské mesto bolo zároveň mestom živých i mŕtvych, takže domy a hroby sa pomerne často delili o ten istý mestský priestor. Dávna zásada koha-bitácie živých s mŕtvymi sa modifikovane objavuje aj dnes, napríklad využívanie cintorínov ako mestských parkov (Bogdanovic, 2002).

Obyvatelia mesta mŕtvych už svoje príbytky nemôžu skutočne fyzicky využívať, architektúra v týchto mestách duchov však, paradoxne, neraz smeruje k tvorbe obydlií. Analogické prirovnanie hrobky k domu navodzuje nevšednú situáciu postavenú na popretí existenciálnych východísk, funkcií a atribútov obytného domu, ku ktorému sa hrobka pripodobňuje. Dom je jej vzorom, a zároveň negáciou. Prvý rozpor pramení z funkcie porovnávaných architektonických štruktúr. Napriek tomu, že dom má nepopierateľné symbolické a rituálne funkcie, jeho primárnu úlohu je poskytnutie ochrany. V negatívnom svete pohrebnej architektúry však túto funkciu preberá sama zem. Hlavnou úlohou tejto architektúry je naznačovať existenciu sveta na druhej strane, vymedziť kultový a posvätný priestor. Takisto funkcia bývania v zmysle

Rad hrobiek na Mestskom cintoríne v Rimavskej Sobote. Foto: V. Kapišinská

užívania domu je negovaná. Duša do okamihu smrti človeka prebýva v jeho tele, od toho momentu sa stáva jej príbytkom hrobka. Kým dom živého je plný pohybu, zmien a života, dom mŕtveho slúži na večný spánok, a preto v ňom nejestvuje žiaden pohyb, je naplnený absolútnym tichom a nehybnosťou. Domy mŕtvych sú preto nevyhnutne trvalejšie a nemennejšie ako domy živých (Heathcote, 1999).

Z myšlienky domu mŕtveho čerpana pohrebnej architektúra predovšetkým v 19. storočí. Pretransformovanie týchto myšlienok do architektonického a urbanistického jazyka zastupuje špecifický typ architektonizovaných cintorínov (tzv. *cimitero monumentale*), ktorý je predovšetkým talianskym špecifikom. Hrobky budované ako samostatné, voľne stojace obydlia, či drobné sakrálne objekty v radovom zastavaní sú tu zakomponované do systému uličiek napodobujúcich mestský priestor. Rovnako ako pri dome živých, aj tu je spoločenské postavenie vyjadrené v mierke, vo voľbe štýlovej predlohy, ale aj v škále použitých materiálov a dekorácií.

Jediným slovenským variantom talianskeho typu urbanizovaného, tzv. monumentálneho cintorína je Cintorín sv. Rozálie v Košiciach. Hrobky, pohrebne kaplnky a mauzóleá rôznorodých štýlov sú tu zoskupené okolo prístupových cestičiek spôsobom, ktorý evokuje zastavané mestské ulice. Na mnohých mestských cintorínoch sa dodnes zachovali aj drobné pohrebne stavby tvoriace izolované uličky hrobiek, ktoré sa ako prominentné ulice vinú pomedzi rady bežných hrobov.

Aleja vedúca k Mauzóleu Dionýza Andrásyho s manželkou v Krásnohorskom Podhradí. Foto: D. Szijjarto

Pohrebna kaplnka vo Folkušovej. Foto: M. Kalinová

Záhrady večného pokoja

V našom kultúrnom prostredí je väčšmi ako typ architektonizovaného cintorína rozšírený parkovo koncipovaný cintorín. Vzťah človeka ku krajine bol odpradáвна poznačený hlbokou úctou a pokorou. V kresťanskej ikonografii sa záhrada stotožňovala s myšlienkou Raja, čomu zodpovedá aj latinský pojem *paradisus*. V podobe uzavretej rajskej záhrady tak príroda vstúpila do sepulkralnej symboliky. Z tohto výkladu pramení aj zaužívané

interpretovanie cintorína ako záhrady smrti. Naproti tomu antická mytológia ho spojila s bájnou Arkádiou. Umelo vytvorené arkadické prostredie (či už ako kulisa pre stavbu hrobky, alebo dotvárajúce prostredie cintorína) tak malo podnecovať úvahy nad životom a smrťou, čo významne podporoval vo výtvarnom umení populárny ikonografický motív *Et in Arcadia ego*.

Smrť sa opätovne začala bytostne spájať s prírodou od začiatku novoveku, na čo architektúra reagovala budovaním pohrebných stavieb vo voľnej prírode. Parkovo koncipované pohrebne miesta zhmotňovali myšlienku, že smrť neznamená len zánik, ale že kolobeh zrodenia a smrti je nekonečný. V zmysle toho je smrť interpretovaná ako návrat do lona prírody, čo súvislo so zaužívanou analógiou prírody ako Matky Zeme, ktorá dáva život, a zároveň ho prijíma späť.

Spojením pohrebnej architektúry s prírodou sa docielilo zmiernenie hrozby neodvratného konca a definitívnosti blížiacej sa smrti. Monumentalita prírodného prostredia zintenzívnila účinok tejto architektúry a vystupňovala citový zážitok.

Umiestňovanie hrobov vo väzbe na prírodu súviselo aj s potrebou vytvoriť priestor, kam by chodili pozostalí rozjímať a spomínať na zosnulých. Takýto priestor mal okrem toho slúžiť aj na prechádzku a zotavenie mestského človeka v spojení so zážitkom z prírody. Väzbu cintorínov na prírodné prostredie reflektujú aj zaužívané anglické pomenovania: *Wood of Tombs*, *Island of Tombs*, či *Valley of Tombs*. Veľká francúzska revolúcia priniesla ideu rovnosti i do tejto oblasti.

Usporiadanie cintorínov v prírodnom prostredí je spravidla neformálne, s akoby náhodne rozmiestnenými hrobkami a náhrobníkmi v anglickom parku. Cieľom záhradného architekta bolo vytvoriť síce radostnú, ale zároveň smrť pripomínajúcu

idylu. Naplneniu týchto predstáv napomáhal aj výber vhodných drevín. Väčšinou je ich úlohou dopovedanie architektúry. Existujú však aj prípady, keď príroda plnohodnotne zastúpila architektúru. Starí Slovania sadili stromy (najmä lipy) a kriky na hroby, lebo verili, že sú sídlom duše.

Dôležitým kompozičným prvkom, ideovou osou cintorínov, je často aleja ako urbanizácia cesty. Oproti zásadne statickým bodom v zmysle hrobu, pohrebnej stavby, či samotného cintorína, cesta predstavuje vý-

razne dynamický fenomén. Kým v bode hrobu sa čas zastavil, cesta reprezentuje jeho plynutie. Je metaforou poslednej cesty – púte na druhý svet, zároveň je aj líniou pohybu pohrebných sprievodov.

Okrem parkovo koncipovaných cintorínov, ktoré tvoria prírodný rámec pohrebnej architektúry, nemožno nespomenúť vzťah individuálnej hrobky ku krajine. V aristokratických rodoch bolo v 19. storočí rozšírené budovanie hrobiek v parkoch a záhradách vlastných sídel (napríklad Mauzóleum grófa Schreibera v parku kaštieľa v Lednických Rovniach). Špeciálnym typom je aj koncept hrobky so zámerne dokomponovaným parkom, napríklad Mauzóleum Dionýza Andrásyho s manželkou v Krásnohorskom Podhradí alebo Mauzóleum Viliama Migazziho v Zlatých Moravciach. Okolie mauzólea v Zlatých Moravciach dotvára park s previsnutými smrekmi, ktoré dal priviezť objednávateľ hrobky, tekovský župan (1887 – 1896) z francúzskeho parku Sanssouci. Vytvoril tak na Slovensku ojedinelú sadovnícku kompozíciu špecifickej zelene. Prírodné danosti využíva napríklad aj pohrebná kaplnka vo Folkušovej, ktorá je dominantne situovaná na pahorku za kaštieľom.

Vzťah cintorína ku krajine

Mimoriadnym vzťahom k prírode sa vyznačujú tzv. lesné cintoríny. Dokonalý súzvuk prírody a cintorína, kde náhrobníky zastupujú stromy, vytvára nielen dojem malebnosti, ale vyjadruje aj úctu ku krajine. Najznámejším svetovým príkladom je lesný cintorín v Štokholme (autori E. G. Asplund a S. Lewerentz). Na Slovensku ide predovšetkým o vojenské cintoríny. Práve v ich koncepcii je určujúci *genius loci*. Hlavnými vyjadrovacími prostriedkami sú kopce, lúky, horizont, zem a obloha, symbolizujúce večný cyklus života a smrti. Pred zaužívaným pátosom a monumentalitou jednoznačne uprednostňuje atmosféru pokory a piety. Architektonický jazyk cintorínov dnes vo všeobecnosti smeruje k jednoduchosti, dôstojnosti a navracia sa k prírode.

Veľký význam zohrala krajina a prírodné danosti aj v koncepcii vojenských cintorínov architekta Dušana Jurkoviča. Takmer doslovnú symbiózu s prírodou vyjadruje hrobka Saleziánov Don Bosca na Ružinovskom cintoríne v Bratislave. Ukrytá v zatravnenej mohyle

Nemecký vojenský cintorín vo Važci. Foto: V. Kapišinská

Hrobka Saleziánov Don Bosca na Ružinovskom cintoríne v Bratislave. Foto: V. Kapišinská

dokonale zrastá s terénom, je definitívne spútaná so zemou.

Krajina sa stala východiskom architektonického konceptu aj v prípade bratislavského krematória dokončeného r. 1968 podľa projektu Ferdinanda Milučkého. Jeho architektúra je osadená na okraji mesta v kontakte s lesom a lúkou, čo poskytlo ideálnu príležitosť na vytvorenie urnového hája s rozptylovou lúkou. Príroda sa zásadným spôsobom prenáša aj do interiéru prostredníctvom jednoduchej sklenej steny

Pamätník 96 obetiam nacizmu (1933) pred budovou Ríšskeho snemu v Berlíne. Foto: Z. Duchová

obradnej siene, čím vznikla atmosféra plná bázne a piety.

Zvláštny význam pri cintorínoch využívajúcich danosti krajiny zastupuje prevládajúca kategória horizontality. Kým vertikála symbolizuje aktívny život, horizontála je rovinou ľudskej bezvládnosti v smrti (Baleka, 2005). Horizontalita ovládajúca nekonečné plochy predovšetkým vojenských cintorínov pomáha spútať tieto miesta pevne so zemou.

Architektonický jazyk pietnych miest sa často uchýľuje aj k myšlienke fragmentácie, ktorá reprezentuje stratenú hmotnú podstatu. Fragmentácia v mnohých podobách sa v priebehu dejín ukázala ako mimoriadne výpovedný postup pri navrhovaní nielen cintorínov, ale predovšetkým v pomníkovej a pamätníkovej tvorbe pripomínajúcej hrôzy vojen či holokaustu. Jej prostredníctvom je tu totiž najúčinnejšie ilustrovaná zbytočná deštrukcia životov (Heathcote, 1999).

Súčasná podoba pietnych miest

Areály cintorínov mali od 19. storočia prevažne parkový alebo krajinársky charakter, keďže starostlivosť o tvorbu cintorínov sa považovala za oblasť záhradnej architektúry. Projektanti už vtedy uznávali veľkomestské cintoríny ako náhradu za miznúce verejné parky. Napriek mimoriadne dlhému pretrvávaniu zvykov a tradičných tvorivých postupov, zásadná premena citovej a myšlienkového klímy na začiatku 20. storočia neobišla ani túto oblasť. Hlboké zmeny, ktoré nastali v ponímaní smrti, našli odraz v modernom architektonickom jazyku pohrebnej kultúry. Nastala totálna premena dovtedajšej pohrebnej kultúry, a rovnako aj architektúry.

Súčasný vzhľad cintorínov je výsledkom snáh o obnovu pohrebnej kultúry zo začiatku 20. storočia ktorá priniesla predovšetkým typizáciu. Bola to reak-

cia architektov a umelcov na dovtedajšiu pohrebnej kultúru orientovanú na diferenciaciu zosnulých podľa sociálneho statusu (Happe, 2005).

Myšlienky na smrť vnesené do moderného kontextu úplne zmenili jazyk sepulkralnej architektúry. Dôvodom bola nielen sekularizácia spoločnosti, ale aj nástup minimalistických názorov. Historické väzby, sentimentálny pátos a náboženské predstavy prestali byť určujúce a pohrebne miesta sa začali približovať k nadreálnemu svetu predovšetkým cez prírodu. V plnej miere sa uplatnila sekularizovaná náhrobná ikonografia, sériovo vyrábané náhrobníky bez osobitého prístupu, či citovej účasti, ktoré sú podriadené jednotnému cintorínskemu poriadku a v tejto podobe pretrvali dodnes. Uniformné náhrobníky vytvárajú monotónny a neosobný ráz dnešných cintorínov, kde je všetko podriadené šetreniu so stále vzácnejším miestom.

***

Architektonické spracovanie témy smrti má stále mnoho podôb. Napriek súčasnému novému pohľadu na smrť, jej prejavy, precitovanie a miesto v živote človeka, cintoríny dodnes zastávajú významné miesto v meste aj v spoločnosti. A nič na tom nezmení ani skutočnosť, že ako neželané pripomienky smrti boli vykázané za hranice mesta. Sú naďalej cieľom návštev, spomínania a rozjímania. Splňajú úlohu v zmysle hľadania odpovedí na základné otázky ľudského bytia, a súčasne si udržiavajú svoju špecifickú a nenahradiateľnú pozíciu v mestských štruktúrach, či v architektonickej hierarchii. Hrob je nakoniec jedinou trvalou stopou existencie človeka na tomto svete.

Literatúra

- Baleka, J.: Vlevo a vpravo ve výtvarném umění. Praha : Academia, 2005, s. 119 a 195.
- Bogdanovic, B.: Mesto a démoni. Bratislava : Vyd. Ivan Štefánik, 2002, s. 45 a 144.
- Calvino, I.: Neviditeľná města. Praha : Odeon, 1986, s. 112 – 113.
- Happe, B.: Die Reform der Friedhofs – und Grabmalkultur zu Beginn des 20. Jahrhunderts – die Typisierung als reformästhetisches und soziales Gestaltungskonzept. Zborník z medzinárodnej konferencie ICOMOS v Mníchove, 2005.
- Heathcote, E.: Modern Architecture and Death. John Wiley and Sons, Great Britain, 1999, p. 8, 17 – 18, 19 a 26.
- Jágerová, M.: Slovenský pohreb. In: Botík, J. (ed.): Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitým zreteľom na etnickú a konfesijnú mnohotvárnosť. Bratislava, 2001, s. 13 – 27.

Mgr. Ing. arch. Veronika Kapišinská, PhD., Pamiatkový úrad SR, Cesta na Červený most č. 6, 814 06 Bratislava, veronika.kapisinska@pamiatky.gov.sk